

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ОТ ПЕРИОДА 1984 – 2011 Г. ЗА ЕЛЕКТОРАЛНИТЕ РЕГУЛАЦИИ И ИЗБОРНИЯ ПРОЦЕС В ДОКОМУНИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ: ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМИ

Светослав Живков

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Студията анализира историческите изследвания от периода 1984 – 2011 г., посветени на въпросите за изборните борби между партиите, електоралните регулации и тяхното приложение в парламентарните избори на докомунистическа България. Посочват се причините за липсата на внимание към проблематиката във времето на тоталитарния режим и постепенното засилване на интереса към нея в годините на т.нар. преустройство и на последвалия преход. През първите години на XXI век се отчита разрастване обема на електоралните изследвания. Набелязани са и все още съществуващите бели полета в разработките по проблема.

Ключови думи: България; партии; избори; електорални системи; изборни закони

Изборите за представителни органи на управление безспорно имат голямо значение за политическото развитие на всяко едно модерно общество. В условията на представителна демокрация електоралният процес представлява основният канал, чрез който се реализира народният суверенитет. Изборите имат своето значение и при различните форми на диктатура. Често те играят легитимираща режима функция, а в тоталитарните общества са един от лостовете за мобилизация на масите и за налагането на тотален контрол.

Всичко това обяснява защо електоралният процес е обект в изследванията в множество клонове на социалните науки и хуманитаристиката – право, политология, антропология, не на последно място – история. Практически невъзможно е да се обхванат всички публикации, посветени на историята на изборите и еволюцията на изборното право в световен план. Тук ще посочим само най-открояващите се: двутомника на Чарлз Сиймър и Доналд Пейдж

Фрери „Как гласува светът“ от 1918 г. (Seymour & Frary, 1918); „Кратка история на изборните системи в Западна Европа“ на Андрю Макларън Карстейрс от 1980 г. (Carstairs, 1980); сборникът „Как станаха гласоподаватели“ под редакцията на Рафаеле Романели от 1998 г. (Romanelli, 1998); „Наръчник за подбор на изборна система“ под редакцията на Жозеп Коломер от 2004 г. (Colomer, 2004) и др. Сред по-важните алманаси, комбиниращи сведения за еволюцията на електоралните регулации с чисто статистически данни за парламентарните избори по години, трябва да споменем: двутомника „Избори за парламенти и други държавни органи“ на Долф Щернбергер, Бернард Фогел, Дитер Нолен и Клаус Ландфрийд от 1969 г. (Sternberger, Vogel, Nohlen & Landfried, 1969); Алманаха на Томас Маки и Ричард Роуз, претърпял няколко издания (Mackie & Rose, 1991); обемния наръчник „Изборите в Западна Европа след 1815 г.“ на Даниеле Карамани от 2000 г. (Caramani, 2000); и хронологически последните – многотомната поредица „Изборите по света“ под редакцията на Дитер Нолен (шест тома, излезли в периода 1999 – 2010 г.). С еволюцията на електоралните регулации в различните страни се занимават множество политолози и историци като Аренд Лайпхарт и Бърнард Грофман (Скандинавия), Дейвид Бътлър и Крис Кук (Великобритания), Алън Кейрнс (Канада), Аликсандър Бот (САЩ), Питър Кембъл (Франция), Едуардо Посада-Карбо (Латинска Америка) и много други.

Електоралният процес влиза в полезрението на българските учени още в зората на модерната българска държава. През 1885 г. Михаил Сарафов – статистик и политик, един от строителите на съвременна България, публикува студията „Нашите легислативни избори“, в която анализира макар и късата електорална практика в България до 1884 г. (Sarafov, 1885). През 1902 – 1903 г. на страниците на списание „Юридически преглед“ Д. К. Вогазли публикува „Престъпленията по изборите изобщо и частно в България“ (Vogazli, 1902 – 1903). Трябва да отбележим, че и двете изследвания, макар и обективни и безпристрастни, не са исторически сами по себе си. Целта и на двете е търсене на механизми за усъвършенстване на електоралните регулации с оглед увеличаване на избирателната активност и превенция срещу нарушаването на гражданските права в изборен период. В следващите години електоралната проблематика влиза в трудовете по конституционно право на бележити юристи като Стефан Киров, Стефан Баламезов, Александър Гиргинов, Петко Стайнов, Любомир Владикин. Но и те се фокусират върху действащите в конкретния период регулации.

Проблемите на следосвобожденското българско минало започват да ангажират умовете на българските историци във времето, когато епохата се превръща в история, а именно – след деветосептемврийския преврат. Излишно е да напомним, че практически до рухването на комунистическия режим в историческата наука по политически причини е наложен класово-партийният подход, като марксистко-ленинистката философия на историята става задъл-

жителен метод за обясняване на политическите, социално-икономическите и културните процеси. По-важно да отбележим е, че в науката практически липсват изследвания върху еволюцията на електоралните регулации, а почти до средата на 80-те години на XX в. на изборния процес се обръща изключително периферно внимание. Тази „незаинтересованост“ може да се обясни със следните причини: 1. по време на комунистическия режим фокусът на историческите изследвания попада предимно върху социално-икономическите проблеми; 2. в периода 1944 – 1989 г. изборите не представляват значимост сами по себе си, тъй като практически са бутафорна имитация на електорален процес; 3. дори и в периода преди 1944 г. изборите рядко играят решаваща роля за определянето на управляващите и тяхната ротация, предвид т.нар. личен режим преди Първата световна война, ролята на превратите (тези от 1923 г. и 1934 г.) и установяването на авторитарни диктатури (на БЗНС 1920 – 1923; на „Звено“ и Военния съюз 1934 – 1935; и на цар Борис III 1935 – 1943).

Все пак ще посочим няколко изключения от общия фон – всичките от 70-те години. През 1972 г. Илчо Димитров от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – бъдещ академик и просветен министър, публикува своето изследване „Князът, конституцията и народът“, посветено на ранната политическа история на Третата българска държава. В него се отделя внимание и на първите четири парламентарни избори в Българското княжество (1879 – 1884 г.) (Dimitrov, 1972). Година по-рано на книжния пазар излиза солидната монография на неговия колега в Университета Величко Георгиев „Буржоазните и дребнобуржоазните партии (1934 – 1939)“. В нея В. Георгиев отделя немалко място на парламентарните избори от 1938 г., вкл. на мерките на авторитарната диктатура на царя за обезпечаване на изборния успех, поведението на опозиционните формации, коалирането им в т.нар. Демократическо обединение, предизборната кампания. Прави се анализ и на изборните резултати – представянето на опозицията, в т.ч. по политически групи и административни области (Georgiev, 1971: 314 – 346). В края на 70-те години в труда си „БЗНС през периода на икономическата криза (1929 – 1933)“ Димитрина Петрова от Българската академия на науките (БАН) отделя внимание на участието на БЗНС „Врабча 1“ и на т.нар. леви земеделци в изборите за XXIII ОНС през 1931 г., като на фона на организационното развитие на аграрната партия се спира на перипетиите по изграждането на коалицията Народен блок, кампанията, резултатите от изборите и отражението им върху политиката в страната (Petrova, 1979: 55 – 77). С това изследване авторката защитава своя голям докторат.

От средата на 80-те години на XX в. българската наука започва да отделя по-сериозно внимание на проблема „избори“. Идеологическата хватка над историците се разхлабва. Това води до поява на множество изследвания, в които марксистските концепции присъстват само като задължителен фон. Започва разработване на нови проблеми. Електоралният процес продължава да

не бъде обект на самостоятелно изследване. Популярност набират обаче изследвания, касаещи два близки нему кръга: историята на режимите (управленията) и историята на партиите. С други думи, през 80-те години историците, изследващи управленията на различни правителства и на някои от партиите, се докосват по-съществено и до проблема за изборите. През 1984 г. Стойчо Грънчаров (БАН) публикува труда си, посветен на политическите сили в периода на управлението на Стефан Стамболов – „Политическите сили и монархическият институт (1887 – 1894)“. На фона на отношенията „правителство – опозиция“ Грънчаров разглежда изборите за три обикновени и едно велико Народно събрание. Авторът успява да открие различната стратегия на управляващите във вотовете – ако изборите за VII ОНС според него са в условията на практическа еднопартийност и опозиция, поставена извън закона, то онези за VIII ОНС са в по-спокойна обстановка, без значими репресии и с акцент – провалянето на лидерите на радославистите (Grancharov, 1984: 128 – 132, 185).

Две години по-късно Грънчаров завършва своята монография, посветена на управленията в периода 1899 – 1903 г. – „България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти“. Авторът тук използва интердисциплинарен подход – за пръв път в българско историческо изследване се използват методи и на политическата наука. Голяма част от изводите на Грънчаров за т.нар. „личен режим“ имат своята стойност и днес. Конкретно до изборите, приносен момент представлява анализът на представянето на партиите в изборите за XI ОНС от 1901 г. Грънчаров заключава, че в условията на свободни избори с ограничена административна намеса ясно проличава организационната слабост на българските партии. Последвалата политическа фрагментация води пък до подкопаване устоите на парламентарното управление според автора (Grancharov, 1986: 71 – 76).

В същата година Веска Николова от Академията завършва мащабното си изследване, посветено на правителството на д-р Константин Стоилов (1894 – 1899) – „Народната партия и буржоазната демокрация“. Тук за пръв път в българската наука се отделя известно място на мащабната изборна реформа от 1897 г. (трябва да се каже, че и Грънчаров отделя внимание на промените в изборния закон от 1901 г.). По-детайлен е наративът на историчката относно парламентарните избори от 1894 и 1896 г., особено за първите. Николова разкрива условията, при които са проведени изборите, вътрешните конфликти в новосформираната Народна партия, поставянето на конкурентни листи, както и самите изборни резултати (Nikolova, 1986: 19 – 22, 57 – 63, 198 – 200). Николова е новатор и в друго отношение. В късата по-обем, но ценна по значимост статия, публикувана през 1988 г. на страниците на списание „Исторически преглед“, тя обръща внимание на ранната пропаганда на пропорционалната система в България и нейното въвеждане през 1912 г. (Nikolova, 1988).

Също през 1988 г. излиза обемното произведение на Димитрина Петрова, занимаващо се със самостоятелното правителство на БЗНС (1920 – 1923). В него тя се спира и на изборите за XVIII ОНС (1919), XIX ОНС (1920) и XX ОНС (1923). Фокусът, разбира се, е представянето на БЗНС в тях. Петрова отделя, макар и малко, място на изборната реформа от 1923 г. Напълно обективно и в дисонанс с общия тон на положителни оценки авторката заключава, че „Стамболийски беше съгласен с възраженията на опозицията, но не виждаше друг сигурен начин съюзът да спечели изборите и да прокара необходимите изменения на Конституцията“ (Petrova, 1988: 30 – 34, 80 – 84, 375 – 380).

Вече отбелязахме, че в средата и втората половина на 80-те години се появяват първите солидни изследвания, посветени на историята на т.нар. буржоазни партии в България. През 1984 г. Христо Стефанов излиза с цялостното си проучване върху историята на Радикалдемократическата партия в България до закриването ѝ през 1949 г. В него, макар и бегло, е разгледано участието на формацията в изборите (Stefanov, 1984: 60, 125 – 126, etc.).

През 1986 г. Жеко Попов (БАН) публикува монография за историята на Народнолибералната партия в периода 1903 – 1920 г. В нея той разглежда представянето на партията в изборите от 1908 и 1911 г., а също и от 1919 – 1920, дефицита на партийна дисциплина, разцепленията вътре във формацията, също и политиката на принудително коалиране във вотовете след Първата световна война (Popov, 1986: 34 – 35, 56 – 57).

През 1987 г. на бял свят се появява „Демократическата партия в България (1887 – 1908)“ на Димитър Саздов от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ (ВТУ). Саздов представя участието на изследваната от него партия в политическите борби и на фона на изборните резултати прави опит за открояване на регионите, в които формацията има по-силни позиции (Sazdov, 1987).

В последната година на режима на Тодор Живков Иван Стоянов от Великотърновския университет публикува защитената още през 1983 г. своя кандидатска дисертация, изследваща ранната Либерална партия. В нея е отделено място и на електоралния успех на либералите в първите български избори, отношението им към Режима на пълномощията и неговото изборно законодателство, не на последно място – и на парламентарния път, по който идва на власт кабинетът на Петко Каравелов през 1884 г. (Stoyanov, 1989).

В края на 80-те години Любомир Огнянов от Софийския университет завършва своя труд за ранната история на БЗНС – „Българският земеделски народен съюз (1899 – 1912)“. В него е проследено и обяснено зигзагообразното представяне на аграрната формация в първите избори. Огнянов първи отдава слабите резултати на Съюза в изборите за XIII и XV ОНС на фактори предимно от вътрешнопартийно естество. Авторът разглежда също така и представянето на БЗНС в някои от изборите за окръжни съветници (Ognyanov, 1990: 56, 219, 242 – 243)¹⁾.

В средата и втората половина на 80-те години на XX в. – период, съвпадащ в общи линии с т.нар. преустройство и с разхлабването на цензурата, интересът към изборите до Втората световна война сред българските историци нараства, но като цяло, остава в сянката на по-генерални въпроси като онези за цялостното развитие на политическите партии и за управленията на правителствата. На самите електорални регулации се отделя нищожно внимание или изобщо не се отделя такова.

Рухването на комунистическия режим през 1989 – 1990 г. води след себе си до деидеологизация на историческата наука, отпадане на цензурата (но не и на автоцензурата) и задължителното до 1989 г. използване на т.нар. диалектически материализъм за обясняване на феномените и процесите от миналото. Преходът води и до нов етап в българската електорална история. Интересът към нея се засилва. Основните причини са в демократизацията и деидеологизацията на науката, но и в това, че изборният процес за пръв път от десетилетия отново придобива важност в българското общество. Провеждането на първите многопартийни избори – тези за VII ВНС от юни 1990 г. – възражда дебата за избирателните системи, а с това – само по себе си и стремежа към изучаване на електоралните регулации. Като вторичен ефект, през 90-те години за пръв път в българската историческа наука се появява по-солиден интерес към еволюцията на изборното законодателство преди 1944 г.

Следните няколко тенденции могат да се открият през последното десетилетие на XX в. и първите няколко години от новото столетие. На първо място, нараства обемът на историческата книжнина, посветена на партийното минало. Изоставят се задължителните преди марксистки класификации на партиите и изкуственото им деление на едро-, средно-, дребнобуржоазни и пролетарски²⁾. Всичко това отваря пространство за по-детайлизирани проучвания.

Още в началото на 90-те години две студии застъпват в значително по-голяма степен електоралния процес. Първата е на Веска Николова, публикувана в списание „Исторически преглед“. Тя се отнася до вътрешната политика на коалиционното правителство на Иван Ев. Гешов от периода 1911 – 1913 г. В нея се прави анализ на изборите за V ВНС, XV ОНС и местните избори от 1912 г., но приносният момент е в разглеждане въвеждането на пропорционалната система в България. За пръв път научна публикация отдава по-значимо място на проблем от електоралните регулации в България (Nikolova, 1992). Втората е на нейната колежка в БАН Румяна Първанова, посветена на управлението на Демократическия сговор (1923 – 1931). В публикацията си авторката анализира участието на формацията в изборите, като разкрива някои неизвестни дотогава моменти около вътрешнопартийните проблеми на Сговора, проблема с подреждането на кандидатските листи през 1927 и 1931 г., борбите между различните „племена“ – фракции в него (Parvanova, 1994 – 1995).

На прага на новото хилядолетие две нови монографии, посветени на историята на българските партии, отделят по-значимо внимание на електоралния процес. През 1995 г. Милко Палангурски от ВТУ публикува своя труд „Либералната радославистка партия в системата на българската парламентарна демокрация 1899 – 1904“, базиран на докторската му дисертация, защитена през 1992 г. Това се явява фактически първият напълно деидеологизиран цялостен монографичен труд, посветен на партийна тематика (Palangurski, 1995-a)³. През 1996 г. Бисер Георгиев от Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ защитава докторат със свое изследване, посветено на същата партия, но за предния ѝ период – 1886 – 1899 г. През 2001 г. Б. Георгиев издава дисертацията си под формата на монография (Georgiev, 2001). И двамата автори отдават място на участието на Либералната партия в изборите, коалиционната ѝ стратегия и вътрешните ѝ сътресения. Те са и първите, които успяват да отхвърлят негативния образ на радославистите като представители на „лumpен буржоазията“ и „сопаджии“ – стереотипи, въведени от Димитър Благоев още в началото на XX в.⁴

През 1998 г. в своето изследване за политическата криза след Междусъюзническата война Паша Кишкилова (БАН) отделя специално място на изборите за XVI ОНС, като се фокусира върху напрегнатата предизборна обстановка, кампаниите на партиите, техните платформи и не на последно място – сензационните за времето си резултати, лишени от парламентарно мнозинство правителството на Либералната концентрация (Kishkilova, 1998: 70 – 97).

В първите години на новия век две монографии, посветени на български партии, обогатяват допълнително историческата наука. През 2003 г. излиза изследването на Росица Стоянова (БАН), посветено на Демократическата партия в периода от възстановяването ѝ през 1924 г. до деветнадесетомайския преврат. Ценни са информацията, която дава, и анализите, които прави Стоянова относно участието на формацията в парламентарните избори през 1927 г. и 1931 г., опитите на лидера Александър Малинов да изгради около партията си широка антиправителствена коалиция, и усилията му да „нормализира“ и вкара в лагера на системните партии земеделските групи (Stoyanova, 2003).

На следващата година излиза и обемната монография на Веска Николова, изследваща Народната партия. Много са достойнствата на този труд. Първо, това е едно от малкото цялостни исторически проучвания на българска партия, обхващащи хронологически целия период на съществуването ѝ. На второ място, Николова детайлно проучва организационното развитие на формацията и нейната електорална география. Авторката проучва и анализира представянето на народняците в изборите не само в национален мащаб, но и детайлизирано – по райони, местните коалиции, които сключват те с различните формации и пр. Сред приложенията са изложени списъци със съставите на парламентарната група на народняците в множеството Народни събрания. За автора на настоящите редове монографията на Веска Николова представ-

лява своеобразен еталон за историческо изследване на политическа партия (Nikolova, 2004).

През 2006 г. Веселин Янчев от Софийския университет завършва дългогодишното си изследване върху българската армия и нейната роля за вътрешната сигурност в страната в периода до Балканските войни. В него Янчев отделя значимо място на институцията като партийно неутрален фактор в опазването на обществения ред в изборна обстановка – за потушаване на бунтове, сблъсъци между т.нар. шайки, а също и като контрапункт на незаконосъобразните действия на представители на администрацията и полицията (Yanchev, 2006: 93 – 94, 199 – 203, 233 – 240).

През 2001 г. Йорданка Гешева (БАН) публикува обемната си монография, посветена на институцията Велико народно събрание. Изследването обхваща първите пет „велики“ парламента. Гешева проследява изборите за всеки един от тях, с изключение на I ВНС, за което, както коректно отбелязва, няма данни нито кога точно са проведени, нито кои са избраните, нито дали е имало изборна борба (Gesheva, 2001: 21 – 24). Във вота за II ВНС (1881 г.) авторката набелязва проблемите от гледна точка законосъобразността на действията на княза и неговия кабинет, насилията и практическата липса на състезание, като се изключи Търновски окръг. В наратива за изборите за III (1886) и IV (1893) ВНС се подчертават ниската избирателна активност, нови случаи на нарушения (1886 г.) и директната намеса на администрацията в реденето на листи (1893 г.) (Gesheva, 2001: 50 – 62, 105 – 116, 180 – 185). На този „потискащ и страшен“ фон Гешева откроява като различни изборите за V ВНС – с дадената от властите свобода на агитации. Разгледани са предизборните платформи на различните политически сили през 1911 г., които фактически са програми за изменение на Конституцията. Сред част от многото достойнства на монографията е и публикуването на изборните резултати за V ВНС, както и анализът на представянето на различните партии (Gesheva, 2001: 248 – 252, 256 – 260).

До края на XX в., въпреки нарасналия интерес към електоралната проблематика, все още липсват цялостни трудове с обект на изследване българските избори. Вероятна причина е фактът, че за по-пълното осмисляне на електоралните регулации и тяхното приложение в изборната практика са необходими и допълнителни познания от сферата на политическите науки. В този смисъл, благоприятно въздействие, макар и с очевидно отложен ефект, оказват публикуването на няколко изследвания върху теорията на изборните системи. Сред тях по-важни са българският превод от 1993 г. на по-ранно изследване на Роберт Нюланд, както и учебникът на Стефан Стойчев от 1996 г. (Nyuland, 1993; Stoychev, 1996). В своята разработка Стойчев застъпва, макар и периферно, и еволюцията на българските електорални регулации.

Значима роля за по-сетнешното развитие на българската електорална история оказва публикуваният през 1994 г. документален сборник „Български

закони за избиране на народно събрание“. Той е дело на екип, ръководен от Емилия Друмева – юрист от БАН, директор на дирекция „Правна и законодателна дейност“ към Народното събрание, а по-късно – и конституционен съдия. Както подчертава във въвеждащите си думи Друмева, изборният закон – „това е цяла конституция“ (Drumeva, 1994: 15). Сборникът съдържа над 600 страници и обхваща текстовете на почти всички по-важни електорални регулации в България в периода до 1991 г. – от наредбата за избиране на първи български княз и Временните правила за избирането на представители в I и II ОНС, приети от самото Учредително народно събрание (УНС) през 1879 г., до инструкциите на Централната избирателна комисия (ЦИК) за изчисляване на резултатите от изборите през 1991 г. Дадени са не само цялостно приетите изборни закони, но и по-важните им изменения и допълнения. Основният източник е „Държавен вестник“, като най-често законите са публикувани под формата на факсимилета. Използвани са също така стенографските дневници на УНС, публикувани под формата на брошури изборни закони, а за ранните нормативни актове – алманахът от 1911 г. (Almanah, 1911). Единственият по-сериозен пропуск в сборника е отсъствието на измененията в Избирателния закон от 1912 г. (въвели изцяло пропорционална система) и 1919 г. (за задължителното гласуване). Трябва да се признае, че работата на съставителите е била колосална – промените в изборните регулации в периода само до 1944 г. са няколко десетки. Документалният сборник и днес представлява ценен наръчник за всеки, който иска да се запознае с електоралното минало на България.

През 90-те години се появяват първите публикации с обект на изследване изборите в България и електоралните регулации. Закономерно, в първите години на новото хилядолетие излизат и първите цялостни монографични изследвания по темата. През 2002 г. Лъчезар Д. Аврамов – историк, преподаващ във Висшето военноморско училище „Никола Й. Вапцаров“ – Варна, публикува очерка „Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България (1879–2001)“. Приложеният подход е проблемно-тематичен. Първият дял на изследването е посветен на избирателното право. Установявайки конституционните норми на проблема, Аврамов разкрива еволюцията му в рамките на изборните закони. Авторът се опитва да направи паралел и със състоянието на избирателните права в световен контекст, като правдиво заключава, че България е сред първите страни, въвела всеобщо избирателно право за мъжете (Avramov, 2002: 43). Вторият раздел съставя фундамента в неговото изследване. В специален параграф изследователят набелязва основните моменти в еволюцията на българските изборни системи – мажоритарното начало, постепенното въвеждане на пропорционалната система в периода 1909 – 1912 г., измененията в регулациите от 1923 и 1931 г. (Avramov, 2002: 63 – 72). В параграфа „Изборни места“ са разгледани въпросите за секциите и за изборните райони. Аврамов представя

основните тенденции в развитието на законодателството и в това отношение – първоначалния хаос и дублиране на административните окръзи и околии като конституенции, налагането на околията като базова за изборното райониране през 1883 г., замяната ѝ с окръга в контекста на възприемането на пропорционалната система, „връщането“ към околията през 1923 г., комплексността на реформата от 1931 г. и въвеждането на изцяло едномандатни райони по време на авторитарния режим (Аврамов, 2002: 78 – 85). В книгата са застъпени и въпросите за кандидатирането, изборните комисии, обявяването на резултатите. Специфичен характер има последният раздел, посветен на избирателните права на военнослужещите (Аврамов, 2002: 168 – 194). В изследването на Аврамов се забелязват и някои проблеми и неточности. Неясно защо въпросът за въвеждането на задължителното гласуване в 1919 г. е поставен в раздела за избирателната система, а не в онзи за избирателните права. Хронологията на въвеждане на някои иновации, като формулата на Донт, възможността гласоподавателите да задраскват имена в бюлетината и тъмната стая, е неточна. Широкият хронологичен диапазон не позволява детайлизирано проучване на множеството нормативни актове, касаещи електоралните регулации. Трудът на Аврамов обаче поставя началото на специализираните изследвания, посветени на изборното законодателство в България.

Същата година Тодор Галунов от ВТУ публикува монография, посветена на избирателните системи за парламентарни избори в България в периода между двете световни войни. В нея промените в електоралното законодателство са проследени хронологически. Няколко са фокусите в изследването. На първо място, това е въвеждането на задължително гласуване през 1919 г. (Galunov, 2002: 15 – 27). Следва реформата на Стамболийски от 1923 г. и неуспешните опити за нейната отмяна през 1927 г. (Galunov, 2002: 27 – 38, 43 – 80). Авторът отделя значимо внимание и на въвеждането на централна листа през 1931 г. Последната част от книгата е посветена на електоралното законодателство в условията на авторитарния режим след деветнадесетомайския преврат (Galunov, 2002: 91 – 121, 128 – 138). Галунов оценява обективно, критично, дори на моменти крайно критично българското изборно законодателство. За него въвеждането на задължително гласуване накърнява правата и свободите на избирателите. Изследователят успява да открие и подчертае отклоненията от чистата пропорционалност в българските пропорционални системи. Реформата на Стамболийски, довела до изключително нископропорционални резултати, фаворизиращи управляващата партия, Галунов квалифицира с красноречивото „законна кражба на гласове“. Авторът успява да открий партийно-политическите цели на инициаторите на мащабните промени от 1931 г., а именно – поощряването на засилващата се опозиция срещу кабинета на Андрей Ляпчев в изборите да се яви разединена или най-малкото – да се избегне нежелателна коалиция между т.нар. градски партии и БЗНС „Врабча 1“. Раз-

бира се, някои от твърденията и заключенията на Галунов са дискуссионни. Системата на Хеър, на която той се позовава, всъщност никога не е била прилагана в България. Авторът приема пълната пропорционалност (невъзможна сама по себе си) като еталон и на тази база критикува факторите, водещи до диспропорционалност – формулата на Донт, магнитуда на избирателните райони, въвеждането на бариери. За общата оценка на монографията на Галунов най-красноречив е фактът, че с нея той печели приз за млад учен на Съюза на учените в България. Може да се каже, че това е първото мащабно и скрупулотно изследване на период от българската електорална история.

През 2008 г. Галунов публикува преработено и допълнено издание на своето изследване (Galunov, 2008)⁵. Новото е включването на наратив за самите парламентарни избори в периода 1919 – 1939 г. На детайлно проучване са подложени вотовете за XIX (1920), XXI (1923), XXII (1927) и XXIII (1931) ОНС. На фона на изборните резултати Галунов обосновава заключаване, че регулациите фаворизират първата сила. Това важи особено за системата „Стамболийски“, но се отнася, макар и в по-малка степен, за изборите през 1920 г. (Galunov, 2008: 57 – 68, 74 – 76, 88 – 89). Основен момент е описанието на случаите на нередности, нарушения, фалшификации, психическо въздействие и физически тормоз в предизборния период и в деня на самия вот, както и двойният стандарт, който парламентарните мнозинства прилагат, при утвърждаването или касирането на даден избор (Galunov, 2008: 44 – 65, 77 – 87, 123 – 147, 179 – 203). Основен източник за автора тук са пренията в Народното събрание, отразени в неговите Стенографски дневници – извор, към който историкът трябва да подхожда с голяма доза критичност и съмнение в достоверността на изнесеното. Това обяснява и защо изборите за XX ОНС и за последните две камари не са разгледани в детайли в монографията.

Впоследствие Тодор Галунов насочва своите академични интереси по проблемите на електоралната история назад във времето. През 2010 г. излиза нов негов мащабен труд, посветен на изборните регулации от първите години на Третата българска държава. Както и в изследването от 2002 г., така и тук подходът е хронологичен. Галунов проследява не само еволюцията на електоралните регламенти в периода до 1890 г., но и тяхното приложение и отражение върху изборния процес, а именно – парламентарните избори за първите шест Обикновени народни събрания. Напълно основателно историкът започва с конституционните клаузи, отнасящи се до избирателното право (Galunov, 2010: 9 – 24). Следва анализ на Временните правила от 1879 г., тяхното приложение в изборите за първите два редовни парламента (1879 – 1880) и първият редовен закон за избиране на народни представители от 1880 г. (Galunov, 2010: 24 – 71). Във втора глава фокусът на автора попада върху преобразованията, наложени от Режима на пълномощията, и тяхната отмяна в края на 1883 г. (Galunov, 2010: 100 – 160). Последната част от изследването е посветена на законодателството и изборите при управление-

то на Стефан Стамболов (до 1890 г.). Галунов не изневерява на критическия си поглед и набелязва основните проблеми в изборното законодателство и неговото приложение, а именно: отклоненията от конституционния принцип за всеобщо и равно избирателно право по линия на отнемане избирателни права на определени категории граждани; ниската политическа култура и липсата на опит в правенето на избори; насилието (физическо и морално) по време на изборите; несъвършенствата и пропуските в самите закони; липсата на административен капацитет, което води до неспазване клаузите на закона от страна на самата изборна администрация, които често се дължат на непознаване на материята; цялостната противоконституционност на т.нар. Режим на пълномощията, вкл. изборните регулации, които той налага през 1882 г. Негативна е оценката на автора за отмяната на втория тур с промените в закона през 1886 г.

През 2007 г. Милко Палангурски представя на научните среди монографията „Избирателната система в България (1879 – 1911)“, изследваща изборните регулации в Княжество/Царство България до навечерието на Балканските войни. Хронологическата рамка е подбрана изключително удачно – фактически трудът обхваща в детайли елементите на ранната българска мажоритарна система, или по-точно – мажоритарни системи, до нейната отмяна от кабинета „Малинов“ през 1911 г. Подходът в изследването обаче не е хронологичен, а може да се определи като тематично проблемен. Това в някаква степен затруднява читателя в придобиването на представа за смисъла и целите на конкретните изменения в изборния закон, но от друга страна, изследването изключително подробно представя и анализира всеки един елемент от изборното законодателство, буквално детайл по детайл. Така например втора глава се занимава с регулациите, касаещи избирателното право – активно и пасивно, и съставянето на избирателните списъци (Palangurski, 2007: 85 – 148). В трета глава се изследват промените в изборното райониране и създаването на изборна администрация – т.нар. „избирателни бюра“ (Palangurski, 2007: 158 – 189). Палангурски отделя място и на въпросите, отнасящи се до продължителността на гласуването, изискванията за формата на бюлетините, изборната технология по преброяването на вота, трансформирането му в мандати и т.нар. „утвърждаване“ на резултатите (Palangurski, 2007: 202 – 228). Не са подминати и проблемите за заплащането на депутатите, търсенето на отговорност за нарушения на законите във време на избори, въпросите за изборната документация и др. (Palangurski, 2007: 191 – 202, 229 – 265).

Множество са приносните моменти във визираната монография. Авторът не само описва всяка една промяна в регулациите, но търси и намира мотивите на законодателя за съответното изменение. На второ място, Палангурски открива паралели между българските регулации и действащото по същото време при българските съседи, а и в Европа законодателство. Тук трябва да отбележим, че както Галунов, така и Палангурски третират понятието „избира-

телна система“ възможно най-широко, а не в тесния политологически смисъл. Това може да се прецени за недостатък от представители на политолозите, но за нас, историците, минусът се явява плюс – монографията изследва задълбочено практически всички аспекти на електоралните регулации в съответните хронологически рамки. Палангурски установява, че нормативната база, касаеща изборите, не се изчерпва с изборните кодекси, но обхваща също така ред други закони – за административното деление, Наказателния закон, Закона за поданството и др. Палангурски представя изборното законодателство такова, каквото е, без предпоставени тези за „добра“ или „лоша“ избирателна система. В известен смисъл той отхвърля негативния образ на „правителствата – насилници“, като доказва, че повечето от тях чрез промените в законите се опитват да усъвършенстват и модернизират изборния процес.

Ако „Избирателната система“ на Палангурски е фокусирана върху изборните регулации, следващите две негови монографии разглеждат приложението им в парламентарните избори. През 2008 г. на пазара се появява „Избори по стамболовистки (1887 – 1894)“ (Palangurski, 2008), а през 2011 г. в научен оборот влиза и „По българските парламентарни избори 1894 – 1913“ (Palangurski, 2011). Двата труда ще бъдат разгледани заедно, понеже вторият реално представлява хронологическо продължение на първия и защото те са част от голямата дисертация на Палангурски, с която той придобива авторитетна научна степен „доктор на науките“. Обемните книжни тела анализират изборите за цели единадесет състава на българския парламент (V – XV ОНС). Като недостатък би могло да се счете, че авторът не се спира на двата вота за Велико народно събрание (IV и V ВНС), но от друга страна, ВНС е специфичен извънреден орган. Въпреки „пропуска“ смело може да се заяви, че визираните изследвания представляват детайлна история на българските парламентарни избори в съответния хронологически период. За всеки един от единадесетте генерални вота и множеството частични избори за допопълване на камарата Палангурски прави анализ на поведението на политическите сили, техните изходни позиции, предизборните им комбинации, чрез които те се опитват да минимизират ефектите от техническите специфики на мажоритарната система, но и на собствената си електорална слабост. На критични оценки са подложени сведенията за насилията по време на изборите – насилията както от страна на административните власти, така и между привържениците на отделните формации (т.нар. шайки). Обосноващите изводи на историята сочат, че в началото на XX в. насилието, без да изчезва напълно, релативно намалява своята тежест за крайния резултат. Не на последно място, Палангурски заключава и че основен двигател за насилията са не толкова целенасочените усилия на централната власт в тази насока, колкото доминиращата политическа култура и разбиранията за политиката сред населението. На анализ са подложени и корпоративният вот, купуването на гласове, както и традиционната склонност на значителна част от електората

да гласува за управляващите – т.нар. „изборна зестра“. Критичен към историческите извори, Палангурски аргументирано отстоява тезата, че голяма част от оплакванията за „терор“ по време на избори всъщност са недостоверни и с цел предварително оправдание за изборен неуспех. Изключително ценни са изводите на Палангурски относно релацията между изборното законодателство и динамиката на избирателната активност. Той доказва, че тя е напълно адекватна на състоянието на транспортната инфраструктура на страната и разпределението на изборните секции. На фона на изборните резултати авторът разкрива политическата география на различните партии и нейната динамика – в кой район коя партия има трайни позиции, къде те са по-лабилни и къде са фиктивни. В табличен вид, за всеки един вот и за всеки изборен район Палангурски посочва състезаващите се формации, спечелилите мандати кандидати, тяхното местоживеене и професия. Това само по себе си е колосално постижение, изискващо предварително познаване политическата принадлежност на всеки един от над няколко хилядите народни представители, тъй като изборните статистики от онези години рядко дават готова информация в този план. Разбира се, при това положение неминуемо изследователите на конкретните политически партии тук-таме могат да намерят неточности от инцидентно естество. На анализ са подложена социалната принадлежност на народните представители, възрастовата структура, динамиката на промени в депутатския корпус.

През първите години на третото хилядолетие интерес към българската електорална история проявяват и някои представители на българската политическа наука. В „Качествените методи в сравнителните изследвания“, излязла от печат през 2005 г., Любов Минчева от Софийския университет, анализирайки българската партийна система, публикува с коментар резултатите от парламентарните избори в България в периода 1899 – 1931 г. (Mincheva, 2005). През 2010 г. Антоний Тодоров от Нов български университет публикува мащабното политологично изследване със заглавие „Граждани, партии, избори 1879 – 2009“ (Todorov, 2010-a). Трудът впечатлява със своя обем от близо 600 страници. Все пак, трябва да кажем, че изборните регулации в него не са предмет на изследване. На фона на резултатите от парламентарните избори Тодоров прави сполучлив политологически анализ на следните проблеми: развитието на българската политическа култура, типове политическо участие, модернизационния процес. Приносна е типологизацията на българската партийна система, политологическата класификация на партиите, разкриването на политическите кливиджи и отражението им върху партийната система, влиянието върху политиката на факторите от социално-икономическо, географско и етнорелигиозно естество. Конкретно до електоралната история монографията на Тодоров е значима и с иновативното в българска среда използване на индексите на Галахър за измерване на избирателната система, откриването на т.нар. от автора „скрити цензове“, динамиката на избирателната активност (Todorov, 2010-a: 296 – 307). Някои от изводите

му относно изборите от 1914 г., за характера на управлението на сговористите и др. могат да бъдат подложени на критика. За авторитета на изследователя в научните среди говори фактът, че той е автор на статията, посветена на България в сборника „Изборите в Европа“ под редакцията на Дитер Нолен, макар и там някои твърдения, като например класифицирането на българската изборна система от периода 1879 – 1913 и 1938 – 1940 като единичен непреносим глас, да са силно controversни (Todorov, 2010-b: 360 – 361).

В заключение може да се каже, че макар и българските избори да са в сферата на научен интерес за историците от няколко десетилетия, проблематиката става популярна едва след рухването на комунистическия режим, като първите мащабни проучвания в тази сфера се появяват едва в новия век. Тук трябва да подчертаем обаче, че българската електорална история „изостава, но не с много“ от западните си аналози. В демократичния свят интересът към изборите датира от отдавна, но проблемите на изборните регулации и тяхното приложение стават по-интересни за историци и политолози едва през 80-те години на XX в., като бум в тези изследвания се наблюдава през 90-те в контекста на демократизацията на страните не само от Централна и Източна Европа, но и на онези от Третия свят и Далечния изток.

Разбира се, по отношение на докомунистическото ни електорално минало в българската историческа наука все още съществуват редица бели полета, неизследвани проблеми и неизяснени въпроси и в двата му главни аспекта: развитието на изборното законодателство и историята на изборите. Между базисните монографии на Милко Палангурски и Тодор Галунов съществува своеобразен хронологически хиатус, обхващащ периода 1911 – 1919 г. – време, в което се използва експерименталната смесена система от 1911 г., в което се въвежда и първата българска пропорционална система, приета от Народното събрание през 1912 г. и упражнена за пръв път в изборите от 1913 г. От гледна точка историята на изборите тук попада избирането на състава на знакови парламенти, законодателствали в България по време на двете балкански и Първата световна война, а също и първите следвоенни избори в България.

Не са напълно проучени механичните и психологическите ефекти на отделните избирателни системи върху политическото представителство, поведението на политическите актьори – избиратели, кандидати, политически партии и коалиции. Все още няма ясен отговор на въпроса за степента на пропорционалност/диспропорционалност на българските електорални регулации от миналото. Мястото на българските изборни системи в световното семейство и влиянието, което оказват върху България опитът и законодателствата на другите страни, също предстои да бъдат очертани. Към момента отсъстват задълбочени исторически изследвания върху изборното законодателство и неговото приложение за излъчване на регионални и местни представителни органи – окръжните съвети и градските и селските общински съвети.

NOTES / БЕЛЕЖКИ

1. Монографията е публикувана през 1990 г., но е писана в месеците преди рухването на Желязната завеса.
2. Тук има и няколко изключения. През 2001 г. Димитър Саздов преиздава своята монография за Демократическата партия без каквито и да е изменения спрямо първото издание от 1987 г. (Sazdov, 2001).
3. Ценно за нас е и учебното помагало на Палангурски от 1995 г. (Palangurski, 1995-b).
4. През 2010 г. Б. Георгиев издава монография и за Младолибералната партия (Georgiev, 2010).
5. С него авторът защитава голям докторат по политологически науки.

ЛИТЕРАТУРА

- Алманах (1911). *Алманах на Българската конституция*. Пловдив: П. Бакалов & С-ие.
- Аврамов, Л. (2002). *Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България 1879 – 2001*. Варна: Стено.
- Димитров, И. (1972). *Князът, конституцията и народът. Из историята на политическите борби в България през първите години след Освобождението*. София: ОФ.
- Друмева, Е. (ред.) (1994). *Български закони за избиране на Народно събрание. Сборник текстове*. София: Народно събрание.
- Галунов, Т. (2002). *Избирателните системи в България (1919 – 1939)*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Галунов, Т. (2008). *Избирателни системи и парламентарни избори в България (1919 – 1939 г.)*. Велико Търново: Фабер.
- Галунов, Т. (2010). *Мажоритарната система и парламентарните избори в България. От възстановяването на българската държавност до началото на деветдесетте години на XIX век*. Велико Търново: Фабер.
- Георгиев, Б. (2001). *Либералната (радославистка) партия в България (1886 – 1899)*. София: АлинеА.
- Георгиев, Б. (2010). *Младолибералната партия в Княжество България*. Велико Търново: Ивис, 2010.
- Георгиев, В. (1971). *Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България (1934 – 1939)*. София: Наука и изкуство.
- Гешева, Й. (2001). *Държавната институция Велико народно събрание (1879 – 1911)*. Исторически аспекти. София: Иврай.
- Грънчаров, Ст. (1984). *Политическите сили и монархическият институт в България (1887 – 1894)*. София: Наука и изкуство.
- Грънчаров, Ст. (1988). *България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти*. София: Партиздат.

- Кишкилова, П. (1998). *България 1913. Кризата във властта*. София: Проф. Марин Дринов.
- Минчева, Л. (2005). *Качествените методи в сравнителните изследвания*. Велико Търново: Би.
- Николова, В. (1986). *Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894 – 1899)*. София: Наука и изкуство.
- Николова, В. (1988). Българският парламент и опитите за превръщането му в действен орган (1887 – 1912). *Исторически преглед*, XLIV, № 5, с. 3 – 16.
- Николова, В. (1992). Вътрешната политика на правителството на Иван Ев. Гешов (март 1911 – май 1913). *Исторически преглед*, XLVIII, № 10, с. 53 – 68.
- Николова, В. (2004). *Народната партия (1894 – 1920). Между консерватизма и либерализма*. Велико Търново: Витал.
- Нюланд, Р. (1993). *Избирателни системи. Сравнителен анализ*. София: Св. Климент Охридски.
- Огнянов, Л. (1990). *Българският земеделски народен съюз (1899 – 1912)*. София: Св. Климент Охридски.
- Палангурски, М. (1995-а). *Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904)*. Велико Търново: Слово.
- Палангурски, М. (1995-б). *Държавно-политическата система на България (1879 – 1919)*. Велико Търново: Слово, 1995.
- Палангурски, М. (2007). *Избирателната система в България (1879 – 1911 г.)*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Палангурски, М. (2008). *Избори по стамболовистки (1887 – 1894)*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Палангурски, М. (2011). *По българските парламентарни избори (1894 – 1913)*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий.
- Първанова, Р. (1994 – 1995). Демократическият сговор и неговото управление (1923 – 1931). *Исторически преглед*, LI, № 3, с. 19 – 49.
- Петрова, Д. (1979). *БЗНС през периода на икономическата криза 1929 – 1934*. София: Наука и изкуство.
- Петрова, Д. (1988). *Самостоятелното управление на БЗНС 1920 – 1923*. София: Наука и изкуство.
- Попов, Ж. (1986). *Народнолибералната стамболовистка партия в България 1903 – 1920*. София: Наука и изкуство.
- Сарафов, М. (1885). Нашите легислативни избори. *Периодическо списание на БКД*, IV, № 16, с. 28 – 59.

- Саздов, Д. (1987). *Демократическата партия в България (1887 – 1908)*. София: Наука и изкуство.
- Саздов, Д. (2001). *Демократическата партия в България (1887 – 1908)*. София: Св. Климент Охридски.
- Стефанов, Хр. (1984). *Българската радикална партия (1906 – 1949)*. София: Наука и изкуство.
- Стоянов, И. (1989). *Либералната партия в Княжество България (1879 – 1886)*. София: Наука и изкуство.
- Стоянова, Р. (2003). *Под знака на конфронтацията. Демократическата партия и политическите борби в България (1924 – 1934)*. Велико Търново: Витал.
- Стойчев, С. (1996). *Избирателни системи и избирателни процедури*. София: Св. Климент Охридски.
- Тодоров, А. (2010-а). *Граждани, партии, избори: България 1879 – 2009*. София: Изток – Запад.
- Вогазли, Д. К. (1902). Престъпленията по изборите изобщо и частно в България. *Юридически преглед*, X, № 3, с. 117 – 134; № 4, с. 165 – 183; № 5, с. 221 – 231; № 6, с. 282 – 297; № 8, с. 379 – 386; № 9, с. 430 – 444; XIр № 1, с. 24 – 32; № 2, с. 90 – 96; № 3, с. 147 – 162.
- Янчев, В. (2006). *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит (1878 – 1912)*. София: ИФ-94.
- Caramani, D. (2000). *Elections in Western Europe since 1815. Electoral Results by Constituencies*. London: Macmillan.
- Carstairs, A. Mc. (1980). *A Short History of Electoral Systems in Western Europe*. London: Allen & Unwin.
- Colomer, J. M. (Ed.) (2004). *Handbook of Electoral System Choice*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mackie, Th. & Rose, R. (Eds.) (1991). *The International Almanac of Electoral History*. Washington: Congressional Quarterly Inc.
- Seymour, Ch. & Frary, D. P. (1918). *How the World Votes. The Story of Democratic Development in Elections*. Vol. 1 – 2. Springfield: Nichols.
- Sternberger, D., Vogel, B., Nohlen, D. & Landfried, K. (Eds.) (1969). *Die Wahl der Parlamente und anderer Staatsorgane. Ein Handbuch*. Bd. 1 – 2. Berlin: De Gruyter.
- Todorov, A. (2010-b). Bulgaria. In: Nohlen, D. & Stöver, Ph. (eds.). *Elections in Europe. A Data Handbook*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

REFERENCES

- Almanah (1911). *Almanah na Balgarskata konstituciya*. Plovdiv: Bakalov & S-ie.

- Avramov, L. (2002). *Izбирателно право i zakonodatelstvo za izbirane na parlament v Balgaria 1879 – 2001*. Varna: Steno.
- Caramani, D. (2000). *Elections in Western Europe since 1815. Electoral Results by Constituencies*. London: Macmillan.
- Carstairs, A. Mc. (1980). *A Short History of Electoral Systems in Western Europe*. London: Allen & Unwin.
- Colomer, J. M. (Ed.) (2004). *Handbook of Electoral System Choice*. New York: Palgrave Macmillan.
- Dimitrov, I. (1972). *Knyazat, konstituciyata i narodat. Iz istoriyata na politicheskite borbi v Balgaria prez parvite godini sled Osvobozhdenieto*. Sofia: OF.
- Drumeva, E. (red.) (1994). *Balgarski zakoni za izbirane na Narodno sabranie. Sbornik tekstove*. Sofia: Narodno sabranie.
- Galunov, T. (2002). *Izбирателните системи v Balgaria (1919 – 1939)*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy.
- Galunov, T. (2008). *Izбирателни системи i parlamentarni izbori v Balgaria (1919 – 1939 g.)*. Veliko Tarnovo: Faber.
- Galunov, T. (2010). *Mazhoritarnata sistema I parlamentarnite izbori k Balgaria. Ot vazstanovyavaneto na balgarskata darzhavnost do nachaloto na devetdesette godini na XIX vek*. Veliko Tarnovo: Faber.
- Georgiev, B. (2001). *Liberalnata (radoslavistka) partiya v Balgaria (1886 – 1899)*. Sofia: Alinea.
- Georgiev, B. (2010). *Mladoliberalnata partiya v Knyazhestvo Balgaria*. Veliko Tarnovo: Ivis.
- Georgiev, V. (1971). *Burzhaoznite i drebno-burzhaoznite partii v Balgaria (1934 – 1939)*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Gesheva, Y. (2001). *Darzhavnata instituciya Veliko narodno sabranie (1879 – 1911). Istoricheski aspekti*. Sofia: Ivrai.
- Grancharov, St. (1984). *Politicheskite sili i monarhicheskiyat institute v Balgaria (1887 – 1894)*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Grancharov, St. (1988). *Balgaria na praga na dvadesetoto stoletie. Politicheski aspekti*. Sofia: Partizdat.
- Kishkilova, P. (1998). *Balgaria 1913. Krizata vav vlastta*. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- Mackie, Th. & Rose, R. (Eds.) (1991). *The International Almanac of Electoral History*. Washington: Congressional Quarterly Inc.
- Mincheva, L. (2005). *Kachestvenite metodi v sravnitelните изследвания*. Veliko Tarnovo: Bi.
- Nikolova, V. (1986). *Narodnata partiya i burzhaoznata demokratiya. Kabinetat na Konstantin Stoilov (1894 – 1899)*. Sofia: Nauka i izkustvo.

- Nikolova, V. (1988). Balgarskiyat parlament i opitite za prevrashtaneto mu v deystven organ (1887 – 1912). *Istoricheski pregled*, XLIV, No 5, s. 3 – 16.
- Nikolova, V. (1992). Vatrashnata politika na pravitelstvoto na Ivan Ev. Geshov (mart 1911 – may 1913). *Istoricheski pregled*, XLVIII, No 10, s. 53 – 68.
- Nikolova, V. (2004). *Narodnata partiya (1894 – 1920). Mezhdur konservativizma i liberalizma*. Veliko Tarnovo: Vital.
- Nyuland, R. (1993). *Izberatelni sistemi. Sravnitelnen analiz*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Ognyanov, L. (1990). *Balgarskiyat zamedelski naroden sayuz (1899 – 1912)*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Palangurski, M. (1995-a). *Liberalnata (radoslavistka) partiya v sistemata na balgarskata parlamentarna demokratiya (noemvri 1900 – yuni 1904)*. Veliko Tarnovo: Slovo.
- Palangurski, M. (1995-b). *Darzhavno-politicheskata sistema na Balgaria (1879 – 1919)*. Veliko Tarnovo: Slovo.
- Palangurski, M. (2007). *Izberatelnata sistema v Balgaria (1879 – 1911 g.)*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy.
- Palangurski, M. (2008). *Izbori po stambolovistki (1887 – 1894)*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy.
- Palangurski, M. (2011). *Po balgarskite parlamentarni izbori (1894 – 1913)*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy.
- Parvanova, R. (1994 – 1995). Demokraticheskiyat sgovor i negovoto upravlenie (1923 – 1931). *Istoricheski pregled*, LI, No 3, s. 19 – 49.
- Petrova, D. (1979). *BZNS prez perioda na ikonomicheskata kriza 1929 – 1934*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Petrova, D. (1988). *Samostoyatelnoto upravlenie na BZNS 1920 – 1923*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Popov, Zh. (1986). *Narodnoliberalnata stambolovistka partiya v Balgaria 1903 – 1920*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Romanelli, R. (Ed.) (1998). *How Did They Become Voters? The History of Franchise in Modern European Representation*. The Hague: Kluwer Law International.
- Sarafov, M. (1885). Nashite legislativni izbori. *Periodicheskoe spisanie na BKD*, IV, No 16, s. 28 – 59.
- Sazdov, D. (1987). *Demokraticheskata partiya v Balgaria (1887 – 1908)*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Sazdov, D. (2001). *Demokraticheskata partiya v Balgaria (1887 – 1908)*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Seymour, Ch. & Frary, D. P. (1918). *How the World Votes. The Story of Democratic Development in Elections*. Vol. 1 – 2. Springfield: Nichols.

- Stefanov, Hr. (1984). *Balgarskata radikalna partiya (1906 – 1949)*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Sternberger, D., Vogel, B., Nohlen, D. & Landfried, K. (Eds.) (1969). *Die Wahl der Parlamente und anderer Staatsorgane. Ein Handbuch*. Bd. 1 – 2. Berlin: De Gruyter.
- Stoyanov, I. (1989). *Liberalnata partiya v Knyazhestvo Balgaria (1879 – 1886)*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Stoyanova, R. (2003). *Pod znaka na konfrontatsiyata, Demokraticheskata partiya i politicheskite borbi v Balgaria (1924 – 1934)*. Veliko Tarnovo: Vital.
- Stoychev, S. (1996). *Izbiratelni sistemi i izbiratelni proceduri*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Todorov, A. (2010-a). *Grazhdani, partii, izbori: Balgaria 1879 – 2009*. Sofia: Iztok-Zapad.
- Todorov, A. (2010-b). Bulgaria. In: Nohlen, D. & Stöver, Ph. (eds.). *Elections in Europe. A Data Handbook*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Vogazli, D. K. (1902 – 1903). Prestapleniata po izborite izobshto i chasto v Balgaria. *Yuridicheski pregled*, X, No 3, s. 117 – 134; No 4, s. 165 – 183; No 5, s. 221 – 231; No 6, s. 282 – 297; No 8, s. 379 – 386; No 9, s. 430 – 444; XI, No 1, s. 24 – 32; No 2, s. 90 – 96; No 3, s. 147 – 162.
- Yanchev, V. (2006). *Armija, obshtestven red i vatreshna sigurnost. Balgarskiyat opit (1878 – 1912)*. Sofia: IF-94.

THE HISTORICAL SURVEYS (1984 – 2011) OF THE ELECTORAL LAWS AND THE ELECTORAL PROCESS IN PRE-COMMUNIST BULGARIA

Abstract. The article analyzes the historical surveys concerning the electoral regulations and the competition between the parties at the parliamentary elections in Bulgaria from the Liberation (1878) to the WW2. The reasons of the lack of scientific interest in the years of the communist rule are pointed out. The revival of the competitive elections since 1990 brought about for the growth of the surveys concerning the Bulgarian electoral past. There are some gaps, however. Yet many issues are unresearched.

Keywords: History of Bulgaria; parties; elections; electoral systems; electoral laws; historiography.

✉ **Dr. Svetoslav Zhivkov, Assist. Prof.**

ResearcherID AAR-2433-2020

Faculty of History

University of Sofia

E-mail: szhivkov@uni-sofia.bg